

Müfessirlerin ‘Allah Her Gün Bir İstedir’ Âyetiyle İlgili Yorumlarının Deizm Bağlamında Analizi

Selami Yalçın

0000-0002-9657-9103

Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı, Düzce, Türkiye

ror.org/04175wc52

selamiyalcin@duzce.edu.tr

Öz

Deizmin son dönemlerde ülkemizde bazen gündeme geldiği görülmektedir. Konuyla ilgili Kur’ân’da herhangi bir açıklamanın olup olmadığı merak konusu olmaktadır. Rahmân sûresindeki “Göklerde ve yerde bulunan herkes, O’ndan ister. O, her gün bir istedir.” âyetinin deistlere cevap mahiyetinde olduğu bazı tefsirlerde ifade edilmektedir. Deizmin “Tanrı’nın evreni yarattığı, fakat daha sonra ona herhangi bir müdahalede bulunmadığı” tezini ileri sürdüğü; Yahudilerin de Tanrı’nın cumartesi günü dinlendiğine inandıkları bilinmektedir. Bu iddialardan, Allah’ın evreni yarattıktan sonra pek çok fiilini âtil duruma getirdiği sonucu çıkmaktadır. Bu nedenle ilgili âyet hakkında müfessirlerin söylediklerinin araştırılması ve bunların deizmin öne sürdüğü argümanlarla karşılaştırılması önem arz etmektedir. Yapılan araştırmada müfessirlerin âyetle geçen شَأْن (şe’n) ve يَوْم (yevm) kelimeleri üzerinde durdukları görülmüştür. Bu sebeple bu iki kelimenin Cahiliye şiirinde ve Kur’ân’daki kullanımları ile lügat alimlerinin kelimelere verdikleri manalar araştırılmıştır. Sonra da müfessirlerin açıklamaları ve delilleri ele alınmıştır. Allah’ın işi anlamındaki şe’n kelimesiyle ilgili sahabe ve tabiinden nakledilen rivâyetler sened ve metin açısından tahlil edilmiştir. Âyetin sebebi nüzulünün Yahudilerle ilişkilendirilmesi analiz edilmiştir. Nakledilen rivâyetlerin ilk dönem müfessirlerince dikkate alındığı fakat sonraki dönem müfessirlerinin âyetin anlamını daha genel manada tefsir ettikleri görülmüştür. Yapılan bu tefsirlerde Allah’ın âlemle ilişkisine değinilmiş, O’nun zaman içindeki etkinliği yevm ve şe’n kavramlarına verdikleri anlamlarla ortaya konulmuştur. Müfessirlerin Allah’ın zamanın herhangi bir anında eylemlerinden feragat etmeyeceği, fiillerini hiçbir zaman askıya almayacağına dair delilleri ortaya koydukları görülmüştür. Araştırma sonucunda şe’n kelimesinin Allah’ın bütün fiillerini kapsadığı, Allah’ın aynı anda pek çok eylemi gerçekleştirdiği bilgisine ulaşılmıştır. Yevm kelimesinin de zaman, gün ve an anlamına geldiği, Allah’ın zamanın her anına hükmettiği, dünya ve ahiretteki bütün gün ve anlarda yaratmayı sürdürdüğü ve eylemde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir; Kelâm; Deizm; Allah; Rahmân sûresi; Şe’n; Yevm

Öne Çıkanlar

- Deistler “Tanrı evreni yarattı fakat daha sonra ona herhangi bir müdahalede bulunmadı” tezini ileri sürmektedir.
- Müfessirlerlere göre “Allah, her gün bir istedir.” ifadesi deistlerin bu tezini reddetmektedir.
- Allah her an sayısız fiili gerçekleştirmektedir.
- Oluş ve bozuluşun olduğu kâinat harika ancak mükemmel değildir.
- Bir sanatkarın sanatını icra etmekten vazgeçmemesi gibi Allah da yaratmaktan vazgeçmez.

Atıf Bilgisi

Yalçın, Selami. “Müfessirlerin ‘Allah Her Gün Bir İstedir’ Âyetiyle İlgili Yorumlarının Deizm Bağlamında Analizi”. *Eskiye*ni 56 (Mart 2025), 309-335.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565841>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	12 Ekim 2024
Kabul Tarihi	17 Mart 2025
Yayın Tarihi	25 Mart 2025
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
S. Kalkınma Amaçları	4 Nitelikli Eğitim
Lisans	CC BY-NC 4.0

Analysis of Commentators' Interpretations of the Verse 'Allah is at Work Every Day' in the Context of Deism

Selami Yalçın

0000-0002-9657-9103

Düzce University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Düzce, Türkiye

ror.org/04175wc52

selamiyalcin@duzce.edu.tr

Abstract

Recent observations have indicated an apparent resurgence of deism in the country. This phenomenon prompts the question of whether the Qur'an offers any elaboration on the subject. Some tafsirs have interpreted verse 29 of Surah Rahman "All those in the heavens and the earth are dependent on Him. Day in and day out (moment of every) He has something to bring about." to be a response to deists. Deism posits the doctrine that "God created the universe, yet refrained from subsequent intervention." It is noteworthy that the Jewish tradition also holds the belief that God rests on Saturday. This lends credence to the proposition that Allah rendered many of his actions ineffective following the act of creation. Consequently, it is imperative to undertake a thorough investigation of the tafsirs provided by scholars on the pertinent verse, and to juxtapose these interpretations with the tenets of deism. The investigation revealed that commentators placed significant emphasis on the words شَأْن (sha'n) and يَوْم (yawm) mentioned in the verse. Consequently, the utilisation of these two words in the poetry of the Period of Ignorance and the Quran along with the meanings attributed to them by lexicographers were examined. The subsequent discussion focused on the explanations and evidence provided by the commentators. The narrations related to the word "sha'n", meaning the work of Allah, from the companions and the tabiin were analyzed in terms of chain and text. The analysis suggested that the reason for the revelation of the verse might have been associated with the Jews. It has been observed that while the narrations were given due consideration by the early period commentators, subsequent commentators interpreted the verse in a more general sense, thereby limiting its meaning. In these interpretations, Allah's relationship with the universe is highlighted and His activity over time is revealed through the meanings given to the concepts of "yawm" and "sha'n". The commentators have posited evidence that Allah will not relinquish or suspend His actions at any moment in time. The research has revealed that the word sha'n encompasses all the actions of Allah and that Allah performs numerous actions concurrently. The term "yawm" has been identified as a comprehensive expression denoting time, day and moment. This suggests that Allah exercises sovereignty over This suggests that Allah exercises sovereignty over every moment in time, perpetually creates and remains active throughout all periods in this world and the hereafter.

Keywords

Tafsir; Kalam; Deism; Allah; Sha'n; Yawm

Highlights

- Deists posit the thesis that “God created the universe, yet did not subsequently intervene in it.”
- Commentators have posited that the verse “Day in and day out (moment of every) He has something to bring about.” refutes this deists thesis .
- is believed to undertake a multitude of actions at every moment.
- The universe, where creation and corruption, is a constant occurrence, onsidered awe-inspiring, albeit not flawless.
- Just as an artist does not abandon their artistic pursuit, Allah is believed to continue to create.

Citation

Yalçın, Selami. “Analysis of Commentators’ Interpretations of the Verse ‘Allah is at Work Every Day’ in the Context of Deism”. *Eskiyeni* 56 (March 20245), 309-335.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1565841>

Article Information

Date of submission	12 October 2024
Date of acceptance	17 March 2025
Date of publication	25 March 2025
Reviewers	Two Internal & Two External
Review	Double-blind
Plagiarism checks	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
S. Development Goals	4 Qualified education
License	CC BY-NC 4.0

Giriş

İnsanlık tarihi incelendiğinde bazı fikirlerin kimi zamanlarda revaç bulduğu, başka zamanlarda ise etkisini yitirdiği görülmektedir. Deizm, 17-18. Yüzyıllara kıyasla dünyadaki etkisi zayıflamasına rağmen ülkemizde bazen gündeme gelebilmektedir. Konu felsefi ve kelâmî bir boyut taşısa da Kur'ân'ın deistlerin argümanlarına cevap olacak fikirler barındırdığı bilinmektedir. Bu hususta özellikle Rahmân sûresi 29. âyeti dikkat çekmektedir. İlgili âyete geçmeden önce deizm hakkında kısa bilgiler vermekte ve tarifi ile temel fikirlerine değinmekte fayda bulunmaktadır.

Deizm terimi, Latince deus (tanrı) kelimesine dayanmaktadır. İlk zamanlarda Tanrı'ya duyulan ihtiyacı ifade etmek üzere kullanılmış fakat özellikle 16. Yüzyıldan itibaren dinî çatışmalar, akılla imanı uzlaştırma çabalarında karşılaşılan güçlükler ile akla ve bilime duyulan güven sonucunda deizme, farklı bir anlam yüklenmiştir.¹ Deizm, çoğu zaman ateizmin elaltından bir biçimi, maddecilerin dini safdışı bırakmalarına uygun düşen bir yol olmuştur.² Kavram, Tanrı'ya inanmakla birlikte, belli bir dinin dogmalarını ve ilkelerini benimsemeyen, Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra onu, kendi yasasına göre işlemek üzere kendi başına bıraktığını öne süren bir öğretiyi ifade etmek için kullanılmıştır.³ Bu anlayıştakilerin bir kısmı, Aydınlanma döneminde muharref Tevrât ve İncil'in akılla ve ortaya konulan bilimsel gerçeklerle uyuşmayan kilise öğretisini eleştirerek akıl dinini savunmuş, zamanla işi daha da ileri götürerek vahyi reddetmiş, herhangi bir peygambere ve dine gerek olmadığını, mucizenin de imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴

Deizmin farklı tanımları yapılmıştır. Yaygın olan tanıma göre deizm, Tanrı'nın evreni yarattığı, fakat bu yaratıştan sonra ona herhangi bir müdahalede bulunmadığı, herhangi bir beşere vahiy göndermediği, ahlâkî ve dinî açıdan doğru bir yaşamı sadece insan aklının sunabileceği inancına denir. Fakat tek bir çeşit deizm tanımı olmadığı gibi tek tip deist de bulunmamaktadır. Zira bu tanımın aksine deistlerin bir kısmı, Tanrı'nın vahiy gönderdiğine, dünya üzerindeki ilâhî kontrolünün bulunduğu, iyilerin ödüllendirilmesi ve kötülerin cezalandırılması için ahiretin var olduğuna inanmaktadır.⁵ Herbert of Chebury (öl. 1624), Charles Blount (öl.1693), Locke (öl. 1704), Newton (öl. 1727), John Toland (öl. 1772), Voltaire (öl. 1778) ve Rousseau (öl. 1778) gibi bazı düşünürlerin ileri sürdüğü deist fikirlere göre peygamberlere ve dinlere gerek olmamakta, onun yerine “doğal din” düşüncesi savunulmaktadır.⁶ Deizmi savunanların bir kısmı şu temel tezleri ileri sürmüşlerdir:

¹ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 184; Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 140-141; Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 209; M. Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 1-2.

² İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 100.

³ Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 184.

⁴ Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 184; Aydın, *Din Felsefesi*, 141; Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 209; Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 2.

⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Atlas Kitap, 2018), 120; Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 184; Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 100; Aydın, *Din Felsefesi*, 141-144; Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 209; Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 1-2; Furat Akdemir, *Vahyin Allah Tasavvuru* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 107-108; Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 85-87.

⁶ Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 184; Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 100; Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 209; Ermail Okumuş, *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 14-17, 45; Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, 79-103.

a. Tanrı, ilk neden olarak evreni varlığa getirmiştir.

b. Tanrı, evreni yarattıktan sonra onu yöneten değişmez yasaları da yaratmıştır ve tıpkı bir saatçinin, saatini imal edip kurduktan sonra saatiyle bir ilişkisinin kalmaması gibi evrene karışmamaktadır.

c. Akıl, vahiyyle uyum içindedir ya da vahiy akla uygun olmalıdır.

d. Dinin kutsal kitabı, aklın ışığında analiz edilmeli ve mistik öğelere ve mucizelere yer verilmemelidir.⁷

Deistlerin ileri sürdüğü bu görüşler Allah'ın daimî bir şekilde faâl olduğunu, sürekli bir şekilde eylemlerde bulunduğunu, evren üzerindeki hakimiyetini her an sürdürdüğünü reddetmekte ve insanoğluna rehberlik edecek şekilde peygamber ve vahiy göndermesini ve onları mucizelerle desteklemesini inkâr etmektedir. Kur'an'ın Mekkeli müşriklerin, Yahudi ve Hristiyanların yanlış inanç, düşünce ve eylemlerine yönelttiği eleştirilerin veya iddialarına verdiği cevapların benzerinin 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkan deistlere yöneltmesi beklenmemekle beraber insanların düşünce dünyasını etkileyen bu akımla ilgili argümanlara sahip olup olmadığı merak konusu olmaktadır.

Ayrıca on dört asır boyunca Kur'an'ın tefsiriyle meşgul olmuş alimlerin, Allah'ın evrenle ilişkisi konusunda günümüze ışık tutacak ne tür deliller ortaya koyduğunu araştırmak da önem arz etmektedir. İşte bu yüzden bu makalede bazı müfessirlerin deizme bir reddiye olduğunu ifade ettiği,⁸ "Göklerde ve yerde bulunan herkes, O'ndan ister. O, her gün bir iştedit."⁹ âyetini derinlemesine tahlil etmek ve müfessirlerin yorumlarını ele alıp analiz etmek amaçlanmıştır.

Yapılan ön araştırmada müfessirlerin âyeti tefsir ederken özellikle شَان (şe'n) ve يوم (yevm) kelimeleri üzerinde durdukları görülmüştür. Bu nedenle makalede konu işlenirken özellikle bu kavramların anlamları araştırılmış ve onların Cahiliye şiirindeki ve Kur'an'daki kullanımları incelenmiş, lügat alimlerinin onlara verdiği manalar aktarılmıştır. Sonra da tarih sırasına riayet edilerek müfessirlerin bu kavramlara verdiği anlamlar ile âyetle ilgili yorumları incelenmiş, akabinde de yorumların deizmle bağlantısı ele alınmıştır. Şe'n kavramının eylemi ifade etmesi sebebiyle Kur'an'da bahsi geçen Allah'ın eylemleri ile müfessirlerin bu âyet hakkındaki yorumları arasındaki uyum irdelenmiştir.

Rahmân sûresi 29. âyetle ilgili nakledilen hadisler ile sahabe ve tabiîn sözleri sened ve içerik açısından tahlil edilmiş, rivâyetler Kur'an bütünlüğü dikkate alınarak analiz edilmiş, onların müfessirlerin yorumları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yevm kelimesinin lügat anlamı araştırılmış, kelimenin Kur'an'daki kullanımı ile müfessirlerin kelimeye verdikleri anlamlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ulaşılan bilgiler, deistlerin argümanlarıyla karşılaştırılmıştır.

⁷ Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 184; Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 209; Okumuş, Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire, 11; Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, 8-10; Ergin Ögçem, *Ateizmden Deizme Antony Flew* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 109; Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 86; Emine Köylü, *Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 19-21, 37-38.

⁸ Hayrettin Karaman vd, *Kur'an Yolu ve Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 5/207; İsmail Karagöz, *Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meâli* (Ankara: Kar Yayınları, 2020), 7/508-509.

⁹ er-Rahmân 55/29.

Özellikle günümüz Türkiye'sinde deizm konusunda birçok akademik çalışma yapılmıştır. Konuyla ilgili kitaplar, kitap bölümleri ve makaleler yayınlanmış;¹⁰ *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* isimli doktora tezinde konunun felsefi arka planı işlenmiş ve deizmin tanrı tasavvuru, Tanrı-âlem-insan ilişkisi ele alınmış ve İslâm düşüncesi açısından deizmin değerlendirilmesi yapılmıştır.¹¹ *Deizm-Bilim İlişkisi, Kelâm'ın Klasik Çağında Deizm Problemi, Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm, Ahiret Konusu Bağlamında Kelâm Açısından Deizme Bir Eleştiri, Teizm ve Deizm Bağlamında Kötülük Problemi, Yeni İlm-i Kelâm Süreci ve Deizm, Kelâm Geleneğinde Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm Eleştirisi* isimli yüksek lisans tezleri yazılmıştır.¹²

Yapılan çalışmalar incelendiğinde bu makalede ele alınan Rahmân sûresi 29. âyetle ilgili müfessirlerin görüşlerini ele alan detaylı bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Ancak zaman olgusuyla ilgili Kur'ân'ın kullandığı kelime ve kavramlar hakkında kaynakçada zikredilen bazı çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Bu makalenin, ilgili âyetin tefsiri ile müfessirlerin, desitlerin argümanlarına cevap olabilecek bazı görüşlerini ihtiva etmesi açısından bir boşluğu doldurabileceği değerlendirilmiştir.

1. Âyetin Tefsiri Hakkında Nakledilen Rivâyetler ve Tahlilleri

Âyetteki “O, her gün bir iştedir.”¹³ ifadesinin tefsiriyle ilgili kaynaklarda bazı rivâyetler nakledilmektedir. Âyetin manasının doğru anlaşılabilmesi için bunların her birisinin ayrı ayrı ele alınıp tahlil edilmesinde fayda görülmektedir.

a) İbn Mâce (öl. 273/887) ile başka hadis kaynaklarının senediyle Ebü'd-Derdâ'dan (r.a.) naklettiği ve birçok müfessirin referansı olan şu hadis dikkat çekmektedir:

عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ} [الرحمن: 29]، قَالَ: «مِنْ شَأْنِهِ أَنْ يَغْفِرَ ذَنْبًا، وَيَرْفَعَ كَرَبًا، وَيَرْفَعَ قَوْمًا، وَيُخْفِضَ آخَرِينَ.»

“Resûlullah ‘O, her gün bir iştedir.’ âyeti hakkında buyurdu ki: ‘Günahı bağışması, kederi gidermesi, bir kavmi yüceltmesi, başka birisini alçaltması Allah’ın şa’nındandır.’¹⁴ Buhârî (öl. 256/870) ise Rahmân sûresinin ta’likinde sened yazmadan “وقال أبو الدرداء” (Ebü'd-Derdâ dedi ki) diyerek aynı ifadeyi Ebü'd-Derdâ'nın (r.a.) sözü olarak

¹⁰ Bu çalışmaların bir kısmı kaynakçada mevcuttur.

¹¹ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, 1-524.

¹² Muzaffer Ayvaz *Deizm-Bilim İlişkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Zekiye Öz, *Yeni İlm-i Kelâm Süreci ve Deizm*, (Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Furkan Türkcan, *Kelâm'ın Klasik Çağında Deizm Problemi* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Turan Dikel, *Kelâm Geleneğinde Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm Eleştirisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Selma Çubukçu, *Ahiret Konusu Bağlamında Kelâm Açısından Deizme Bir Eleştiri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Nazile Biter, *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Yaşar Armağan Er, *Teizm ve Deizm Bağlamında Kötülük Problemi* (İğdır: İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

¹³ er-Rahmân 55/29.

¹⁴ Muhammed b. Yezid b. Mâce, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dârü'r-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009/1430), “Mukaddime”, 13; İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Ferec ba'de's-şidde* (Mısır: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1988/1408), 25; Ebü Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr/ el-Bahrü'z-zehhâr*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009/1988), 10/39, 73;

aktarmaktadır.¹⁵ Bu rivâyeti tahlil eden İbn Hacer (öl. 852/1449), ifadenin başka kaynaklardaki senedlerini nakletmekte ve senedlerde zayıf kimselerin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶

Rivayeti değerlendiren Şuayb el-Arnaût, İbn Mâce'nin senedinde bulunan râvi Vezîr b. Sabîh hakkında bazı hadisçilerin, "kendisinde bir beis yoktur", "hadisleri uygundur", "sıkadandır" ve "bazen hata yaptı" gibi değerlendirmelerini aktarmaktadır.¹⁷ İbn Hacer ise rivâyetle ilgili "İsnadda meçhul kimseler vardır."¹⁸ demektedir. Bu değerlendirmeler rivâyetin sıhhatine gölge düşürmektedir.

İbn Ebî Hâtîm (öl. 327/938) ve Taberânî (öl. 360/971) de hadisi Ümmü'd-Derdâ tarikiyle Ebü'd-Derdâ'dan nakletmekte ve Taberânî, "Ümmü'd-Derdâ'dan Yunus'tan başkası rivayette bulunmamıştır." demektedir.¹⁹ Taberî (öl. 310/923) ve Taberânî'nin, Münîb'in babası Abdullah b. Münîb'den naklettiği senedle ilgili Taberânî, "teferreda bihi İbrâhim" notunu düşerek sadece bir tek İbrahim'in bu rivâyeti naklettiğini belirtmekte ve her iki rivâyetin senediyle ilgili çekincelerini ortaya koymaktadır.²⁰ Senetlerle ilgili aktarılan bütün bu veriler, bu rivâyetlere temkinle yaklaşmak gerektiğini ifade etmektedir.

b) Başka bir rivâyeti ise Bezzâr (öl. 292/905), İbn Ömer'den nakletmektedir. Buna göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: "(Allah) günahı bağışlar, sıkıntıyı giderir, dua edene icabet eder."²¹ Mekkî b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045) ve Kurtubî (öl. 671/1273) gibi bazı müfessirlerin de naklettiği bu rivâyetin²² senedinde bulunan İbn Beylemânî hakkında değerlendirme yapan Tirmizî (öl. 279/892), onun "münkerü'l-hadîs" olduğunu belirtmektedir.²³

c) Abdurrezzâk (öl. 211/826-27) ve başkaları İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediğini aktarırlar: "Allah, beyaz yakuttan bir Levh-i Mahfûz yaratmıştır. Onun iki kapağı kırmızı yakuttur. Kalemî nûr, kitabı nûrdur. Her gün üç yüz altmış defa ona bakar. Her bakışında yaratır, rızıklandırır, diriltir, öldürür, yüceltir, zelim kılar ve dilediğini yapar."²⁴ Ahmed b. Hanbel (öl.

¹⁵ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiü'l-müsnedü's-sahîh*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Tefsîr", 354.

¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Taghîk'ü't-ta'lik*, thk. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405), 4/332-333.

¹⁷ İbn Mâce, *Sünen*, 1/139-140; Emîr Alâuddîn Ali b. Balbân, *el-İhsân fî takrîbi sahihi İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988/1408), 2/464-465.

¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Muhtasarü'Zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr alâ Kutubi's-sünne ve müsnedi Ahmed*, thk. Sabrî b. Abdulhâlik Ebû Zer (Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfe, 1992/1412), 2/111.

¹⁹ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Suûdi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 10/3325; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk Ebû Mfuâz Tarık b. İvazullah vd. (Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1995/1415), 3/278.

²⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 6/362; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'an* (Mekke: Dârü't-Terbiyyeti ve't-Türâs, ts.), 23/40.

²¹ Ebû Bekr Ahmed el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 12/314.

²² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bülâğî'n-nihâye* (Mecmûatü Buhûsî'l-Kitâb ve's-Sünne, Camiatü's-Şârika, 2008/1429), 11/7224; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kutubi'l-Misriyye, 1384/1964), 17/166; Muhammed Ali Tâhâ ed-Dürre, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve i'râbuhu ve beyânuhu* (Dımaşk: Dârü İbn Kesîr, 2009/1430), 9/409.

²³ Ebû İshâ Muhammed et-Tirmizî, *İlel'ü't-Tirmizî el-kebîr*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kutub, 1409), 396.

²⁴ Abdurrezzâk, *et-Tefsîr*, 3/267; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 23/40; Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü İhyâit-Turâsî'l-'Arabî, 2002), 25/328; el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dârü Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzîl, 1997/1417), 4/335,

241/855) ve başkalarına göre bu rivâyetin senedinde bulunan Ebû Hamza es-Semâli zayıf bir râvidir.²⁵ Görüldüğü gibi nakledilen bu rivayetlerin senedlerinde sıhhat sorunu vardır.

d) Allah'ın şe'ni (işi) hakkında Sa'd b. Mansûr (öl. 227/842) tabîinden olan 'Ubeyd b. 'Umeyr el-Leysî'nin (öl. 73/692) "esiri serbest bırakması, hastaya şifa vermesi, yolcuya eşlik etmesi" manasını verdiğini; tebeü't-tâbiînden olan Ebû Şihâb'ın (öl. 172/788), "hastayı iyileştirmesi", Ebû Muâviye'nin (öl. 194/810) "hastayı iyileştirmesi, dua edenin duasını kabul etmesi ve isteyene vermesi" anlamını verdiğini aktarmaktadır.²⁶ İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849) de 'Ubeyd b. 'Umeyr'in "esiri serbest bırakması, dua edenin duasını kabul etmesi, hastayı iyileştirmesi ve isteyene vermesi" anlamını verdiğini nakletmektedir.²⁷

Yapılan bu açıklamaların Resûlullah'a veya sahabeye isnadının bulunmadığı görülmektedir. Bu yorumların dayanağının yukarıda nakledilen rivâyetler olması muhtemeldir.

Allah'ın fiillerinin sadece bir kısmını dile getiren rivâyetler ve açıklamalar içerik olarak bazı sorunlar barındırmaktadır. Zira yüce Allah'ın bu rivayetlerde belirtilenlerden başka da bir çok fiili bulunmaktadır. Mesela Kur'an, Allah'ın yaratma,²⁸ öldürme,²⁹ diriltme,³⁰ rızıklandırma,³¹ tövbeleri kabul etme,³² günahları bağışlama,³³ peygamber gönderme,³⁴ vahyetme,³⁵ hidayete erdirmeye³⁶ ve kullarına yardım etme³⁷ gibi pek çok fiilinden bahsetmektedir. Bu nedenle âyetle belirtilen Allah'ın işinin, yukarıdaki rivâyetlerde ifade edilen eylemlerle sınırlandırılmaması, Allah'ın diğer fiillerini de kapsayacak bir genişlikte izah edilmesi daha uygun görünmektedir.

2. "شأن" (Şe'n) Kelimesinin Anlamı

Kelimenin manasını ortaya çıkarabilmek için onun Cahiliye şiirinde ve Kur'an'da kullanıldığı anlamları öncelikle izah etmekte fayda bulunmaktadır.

2.1. Kelimenin Câhiliye Şiiri ile Kur'an'daki Kullanımı

شأن lafzı Cahiliye şiirinde ve Kur'an'da nadir geçmektedir. Cahiliye dönemindeki şairlerden Amr b. Kamîe (öl. HÖ 85-180/448-540) ve Selâme b. Cendel (öl. HÖ 23/600) divanlarında kelimeyi, kafatasındaki kemik eklemlerinin çizgisi;³⁸ Hâris b. Hillize (öl. HÖ

7/446; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 7/496.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-'İlal ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dârü'l-Hânî, 2001/1422), 3/80; Sa'lebî, *el-Keşf*, 25/328.

²⁶ Sa'id b. Mansûr, *Sünen*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Hamîd (Riyad: Dârü'l-Alûke li'n-Neşr, 1433/2012), 7/507-509.

²⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Sa'd b. Nâsır (Riyad: Dârü Kunuzi İşbiyâ li'n-Neşr, 1436/2015), 19/477.

²⁸ Âl-i İmrân 3/47; el-İsrâ 17/99; en-Nûr 24/45.

²⁹ el-Bakara 2/28, 258; Âl-i İmrân 3/156.

³⁰ el-Bakara 2/73; el-Hac 22/6.

³¹ el-Bakara 2/212; Âl-i İmrân 3/37; Yûnus 10/31; el-Hac 22/58.

³² Âl-i İmrân 3/128; en-Nisâ 4/17.

³³ el-Bakara 2/284; Âl-i İmrân 3/31, 129, 135.

³⁴ el-Bakara 2/119, 151; en-Nisâ 4/64, 79, 80.

³⁵ en-Nisâ 4/163; el-Mâide 5/111; el-A'râf 7/117; eş-Şûrâ 46/3.

³⁶ el-Bakara 2/26, 142, 213.

³⁷ et-Tevbe 9/14; el-Hac 22/40.

³⁸ Amr b. Kamîe, *Divân*, thk. Halil İbrahim el-'Atiyye (Beyrut: Dârü Sadır, 1994), 60; Selâme b. Cendel, *Divân*, thk. Fahrüddin Kabâbe (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987), 180-181.

50/570) ise durum anlamında kullanmıştır.³⁹ Hicretten sonra ise Cerîr (öl. 110/728) kelimeyi kafatasındaki eklem ile hâl, durum anlamında kullanmıştır.⁴⁰

Şe'n kelimenin Kur'ân'daki kullanımı nadirdir. Rahmân sûresindeki bu âyet dışında iki yerde geçmektedir. Yûnus sûresindeki âyetin meâli şöyledir: "Ne zaman sen bir işte bulunsan, ne zaman Kur'ân'dan bir şey okusan ve siz ne zaman bir iş yaparsanız, o işe daldığınız zaman biz mutlaka üstünüzde şahidizdir."⁴¹ Bu âyetle de kelime iş, durum anlamında kullanılmıştır.⁴²

Diğer âyetin meâli ise şöyledir: "O gün, herkesin kendine yetip artacak bir işi vardır."⁴³ Bu âyetle ilgili Hz. Aişe'den şöyle bir rivâyet aktarılmaktadır: "Resulullah (s.a.v.), 'İnsanlar mahşer yerinde yalın ayak, çıplak ve sünnetsiz olarak toplanacaktır.' buyurunca ben, 'Ya Resulallah! Erkekler ve kadınlar birbirlerine (avret yerlerine) bakarlar!' dedim. Resulullah, 'Durum, onların bunu düşüncelerinden çok şiddetli ve çetindir.' buyurdu."⁴⁴ Sonra da 'O gün herkesin kendine yetip artacak bir işi vardır.'⁴⁵ âyetini okudu."⁴⁶ Begavî (öl. 516/1122), İbn Atiyye (öl. 541/1147), Kurtubî ve Şevkânî (öl. 1250/1834) gibi bazı müfessirler bu âyetteki kelimeye "iş, durum, kişiyi başka şeylerden meşgul eden iş, kişiyi başkasının durumuyla ilgilenmekten alıkoyan iş" anlamını vermişlerdir.⁴⁷

Lügat alimlerinden Halil b. Ahmed (öl. 175/791), Cevherî (öl. 400/1009), İsfahânî (öl. 502/1108) ve İbn Manzûr (ö. 711/1311) شَأْنْ kelimesinin, hâl, durum, iş ve kafatasında bulunan dört kemik parçasının arasındaki eklem çizgisi, manasına geldiğini yazmışlardır.⁴⁸

Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi kelime kafa tasındaki eklem çizgisi anlamında somut bir şey ile hâl, durum manasındaki soyut durumları ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Âyetler ile hadislerde ise kelime, kişi veya toplumun hâlini, eylemini ve durumunu ifade etmektedir.

Kur'ân'da, "şe'n" ile yakın anlama gelen ve çoğulu "umûr" olan "emr" (الأمر) kelimesi de "hâl, durum, iş ve olay" anlamında⁴⁹ müfred ve cemi sigaylarıyla sıkça geçmektedir.⁵⁰ Kelime, Allah'ın işi, Allah'ın bir şeyi ilk olarak yapması, örneksiz olarak yaratması gibi manalarda kullanılmaktadır. Bazı âyetlerde Allah'ın bir işi yapmasının pek kolay olduğu,

³⁹ Hâris b. Hillize, *Divan*, thk. Mervân el-'Atiyye (Dimaşk:Dârü'l-İmâm en-Nevevî, 1415/1994),153.

⁴⁰ Cerîr, *Divan*, thk. Numân Muhammed Emîn Tâhâ (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts.), 1/113, 195, 218, 470; 2/765, 847.

⁴¹ Yûnus 10/61.

⁴² Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 15/114; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/57-58; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/139; Ebû Kâsım el-Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr ve 'acâbü't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kıbleti li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, ts.), 2/1310.

⁴³ Abese 80/37.

⁴⁴ Buhârî, "Rikâk" 45; Müslim b. el-Haccâc, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), "Cennet" 14.

⁴⁵ Abese 80/37.

⁴⁶ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebîr*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-M.Fuâd Abdülbakî (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa Elbânî, 1975), "Tefsîr", 73.

⁴⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 8/340; Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr*, 2/1310; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1422), 5/229; Kurtubî, *el-Câmi*, 8/356; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr* (Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1414), 5/164.

⁴⁸ Halil b. Ahmed, *el-'Ayn*, "şe'n", thk. Mehdi el-Mahzûmî vd. (Dârü Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 6/287; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâci'l-lüga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, "şe'n" (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 5/2142; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, "şe'n" (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1412), 470; Cemaluddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "şe'n" (Beyrut: Dârü Sadare, 1414), 13/230.

⁴⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, "emr", 2/580-582; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "emr", 4/27; İsfahânî, *el-Müfredât*, "emr", 88-90.

⁵⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfhehrez li elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 76-79.

bir şeyi yaratmaya karar verdiğinde bir emir vermekle, istediği o şeyi hemen yaratma kudretine sahip olduğu haber verilmektedir.⁵¹ Bazı âyetlerde Allah'ın sürekli bir şekilde yaratmakta olduğu ve farklı eylemlerde bulunduğu şöyle haber verilmektedir:

“Sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra kan pıhtısından yaratan; sonra ergenlik çağına ulaşmanız, sonra da yaşlanmanız için sizi bebek olarak dünyaya çıkaran O'dur. Kiminiz daha önce öldürülür, kiminiz de belirtilmiş bir süreye ulaşırsınız. Belki artık düşünürsünüz. Dirilten, öldüren O'dur. Bir şeye karar verirse "ol" der, o da olurur.”⁵²

Bu âyetler, insanın yaratılmasının, her bir ferdin anne rahminde oluşmaya başlamasından ölümüne kadar geçen sürede geçirdiği merhalelerin, hayatın ve ölümün Allah'ın eylemleri olduğunu bildirmektedir. Biyolojik yasalarla yürütülen bütün bu aşamaların, yasaları yaratan Allah'ın takdiri, yaratması ve süreçteki bütün merhaleleri yönetmesiyle gerçekleştiğini ifade etmektedir. Başka âyetlerde aynı kelime ile Allah'ın, gökleri ve yeri yaratan, evrendeki bütün işleri düzenleyen, her biri belli bir süreye kadar yörüngelerinde hareket edecek olan Güneş'i ve Ay'ı buyruğu altına alan, gökten ve yerden rızık veren, canlılara kulak ve göz bahşeden, diriye ölüden ve ölüyü de diriden çıkaran olduğu haber verilmektedir.⁵³

2.2. Rahmân Sûresi 29. Âyetteki Şe'n Kelimesinin Anlamıyla İlgili Müfessirlerin Yorumları

Müfessirler kavramın geçtiği Rahmân sûresi 29. âyetle ilgili birbirine yakın bazı yorumlarda bulunmuşlardır. Kronolojik bir sıralamayla bu görüşleri şöyle aktarmak mümkündür:

Mücâhid (öl. 103/721), “(Allah) duaya icabet eder, sıkıntıyı giderir, darda kalana icabet eder ve günahı affeder.” demektedir.⁵⁴ Mukâtil'e (öl. 150/767) göre şe'n ise Allah'ın azap etme, şiddete maruz bırakma, rahmet etme, cömertlikte bulunma, rızık verme, hayat bağışlama veya öldürme türünde mahlukatıyla yapmayı dilediği konuşmalarıdır. Kim ölürse Allah, onun adını Levh-i Mahfûz'dan silmektedir.⁵⁵ Ayrıca Mukâtil ve bazı müfessirler âyetin nüzûluyla ilgili, “Yahudilerin, ‘Allah cumartesi günü hüküm vermez.’ demeleri üzerine bu âyet nazil oldu.” demektedir.⁵⁶ Yahudilerin iddia ettiği husus Tevrât'ta şöyle ifade edilmektedir:

“Yedinci güne gelindiğinde Tanrı yapmakta olduğu işi bitirdi. Yaptığı işten o gün dinlendi. Yedinci günü kutsadı.”⁵⁷ “Çünkü ben Rab, gökleri ve yeri altı günde yarattım ve yedinci gün işe son verip dinlendim.”⁵⁸

⁵¹ el-Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/47; en-Nahl 16/40; Meryem 19/35; Yâsîn 36/82; Gâfir 40/68.

⁵² Gâfir 40/67-68.

⁵³ Yûnus 10/3, 31; er-Ra'd 13/2; er-Rûm 30/25; es-Secde 32/4-5.

⁵⁴ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'n-Nîl (Mısır: Dârü'l-Fikrî'l-İslâmî, 1989), 638.

⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1423), 4/198-199.

⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîrü'l-Mukâtil*, 4/198; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 9/473; Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Bahrü'l-ulûm (Şâmile)*, 3/382; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/446; İbn Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/210-211; Dürre, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 9/409.

⁵⁷ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2009), Yar. 2:1-3.

⁵⁸ Çık. 31:17.

Mukâtil ile bazı müfessirler âyetin sebab-i nüzulü için bunu söylerken, sahabe ve tâbiîn'in kavramı kullanmasına uygun olarak âyetin nüzul zamanını değil,⁵⁹ âyetin içerdiği hükmü ve hedef aldığı düşünceyi kast etmektedirler. Zira Mukâtil ve Süyûtî'nin (öl. 911/1505) ifade ettiği gibi Rahmân sûresi Mekki'dir.⁶⁰ Nitekim Tirmizî (öl. 279/892), Resulullah'ın cinlerle görüştüğünde Rahmân sûresini onlara okuduğunu nakletmekte, Elbânî de ilgili rivâyeti hasen olarak nitelemektedir.⁶¹ Müslim (öl. 261/875) ve Tirmizî, Resulullah'ın cinlerle bu görüşmesinin Mekke'de gerçekleştiğini aktarmaktadır.⁶² Bu durumda âyetin Yahudilerin bu anlayışına da reddiye anlamı taşıdığını söylemek mümkündür. Ayrıca nüzul sebebi Yahudiler olsa bile sebab-i nüzul ile ilgili "sebebin hususiliğine değil lafzın umumiliğine itibar olunur."⁶³ temel kuralı dikkate alındığında âyetin bütün insanlara hitap ederek Allah'ın her an eylemde olduğunu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgiler değerlendirildiğinde nübüvvetin ilk yıllarında nâzil olan bu âyetin, müşriklerin yanlış düşüncelerini reddetmeyi ve müminlere bir akide inşa etmeyi amaçladığı, bununla birlikte Müslümanların henüz fiili bir temaslarının bulunmadığı Yahudileri de hedef aldığı görülmektedir.

Abdurrezzâk ve Begavî kavramı, "Allah dua edene icabet eder, isteyene verir, dara düşenin darlığını giderir, bazı kavimlerin tevbesini kabul eder, bazılarını bağışlar, yaratır, rızıklandırır, öldürür, diriltir, yükseltir, alçaltır ve dilediğini yapar." şeklinde açıklamaktadır.⁶⁴ Taberî, Mücâhid'den, "dua edene icabet eder, isteyene verir, dara düşenin darlığını giderir, hastaya şifa verir, tevbe edenin tevbesini kabul eder, günahı bağışlar"; Katâde'den, "mahlûkatı yaratır, öleceği öldürür ve yeni şeyler yapar." görüşünü aktarmaktadır.⁶⁵ Bu açıklamalara bakıldığında bu müfessirlerin âyeti tefsir ederken Allah'ın işlerinden sadece bazılarını zikrettikleri görülmektedir.

Taberî, "Allah her gün kullarının rızık, ölüm ve hayat konusundaki isteklerini karşılama işindedir. O, sıkıntıda olanların sıkıntısını gidermek, kimilerini yükseltmek, kimilerini alçaltmak gibi kulların çeşitli işlerini yapmaktadır." demektedir.⁶⁶

Mâtürîdî (öl. 333/944) âyeti bir bütün olarak şöyle tefsir etmektedir:

"Allah Teâlâ, yer ve gök ehlinin, yaratılanlardan ümitlerini kestikleri zaman kendisine yalvarıp feryat ettiklerini haber vermektedir. Bütün yaratılanların, her türlü durumlarında yalvardıkları kapının kendi kapısı olduğunu, rızık ve kurtuluşu kendisinden istediklerini söylemektedir. Bu hususu bazı âyetlerde meâlen şöyle dile getirmektedir: 'De ki: Karanın ve denizin karanlıklarından (tehlikelerinden) sizi kim kurtarır ki?'"⁶⁷ 'İnsanın

⁵⁹ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1394/1974), 1/116.

⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîrû'l-Mukâtil*, 4/195; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/44.

⁶¹ Tirmizî, "Tefsîr" 56.

⁶² Müslim, "Salât" 33; Tirmizî, "Tefsîr" 47.

⁶³ Râzî, *Mefâtîh*, 3/496, 503, 569, 576; 5/206; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/496; İbn Hacer el-Askalânî, *el-'İcâb fî beyânî'l-esbâb*, thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs (Yer: Dârü İbni'l-Cevzî, ts.), 1/174, 175; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/110-113.

⁶⁴ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *et-Tefsîr* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 3/267; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/446;

⁶⁵ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 23/39.

⁶⁶ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 23/39.

⁶⁷ el-En'âm, 6/63.

başına bir sıkıntı gelince, Rabbine yönelerek O'na yalvarır.⁶⁸ ‘Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O'ndan başka bütün yalvardıklarınız kaybolup gider.’⁶⁹ Cenâb-ı Hak şunu söylemektedir: O'nun yaratması ve işi bâkidir, daimîdir, ebedîdir, yaratılanların yok olup gitmeleri ile O'nun yaratmasında ve işinde ne noksanlık olur ve ne de hükümrânlığında ve mülkünde zayıflık olur. Aksine O'nun, yaratılanların yok olup gitmeleri durumundaki yaratması ve işi, onların ayakta oldukları hâldeki ile aynıdır. Bu âyeti bazı müfessirlerin söyledikleri gibi tefsir etmek de mümkündür. Buna göre Yahudiler şöyle dediler: ‘Allah Teâlâ cumartesi günü istirahat çekildi. O gün hiçbir karar ve hüküm vermez, emretmez ve hiçbir iş yapmaz.’ İşte bunun üzerine, ‘O her an yaratma hâlinde’ meâlindeki âyet geldi. Yani Allah her an yaratmakta, yok etmekte, diriltmekte ve öldürmektedir. Bu meselenin aslı şudur: Allah Teâlâ herhangi bir nitelikle nitelendiğinde onunla ezeli olarak nitelenmesi gerekir. Buna göre ‘O, her an yaratma hâlinde’ meâlindeki âyette Allah, yaratmanın ezelde olduğu vehmine düşmemeleri için günü ve zamanı belirtmektedir.’⁷⁰

Bu açıklamalarında Mâtürîdî'nin kavramın anlamını geniş tuttuğu anlaşılmaktadır. Özellikle, “O'nun yaratması ve işi bâkidir, daimîdir, ebedîdir, yaratılanların yok olup gitmeleri ile O'nun yaratmasında ve işinde ne noksanlık olur ve ne de hükümrânlığında ve mülkünde zayıflık olur.” ifadeleri Allah'ın her an işinin olduğunu ve sürekli yaratma hâlinde bulunduğunu, kâinat yok olsa bile Allah'ın işinin devam edeceğini belirtmektedir. Bu izahın Kur'ân'da haber verilen Allah'ın geniş çerçevedeki işlerini ve fiillerini kapsadığı ve umum ifade ettiği görülmektedir. Müfessirin, “Allah Teâlâ herhangi bir nitelikle nitelendiğinde onunla ezeli olarak nitelenmesi gerekir. Buna göre ‘O, her an yaratma hâlinde’ meâlindeki âyette Allah, yaratmanın ezelde olduğu vehmine düşmemeleri için günü ve zamanı belirtmektedir.” sözleri, Allah'ın işinin, bütün zamanları kapsadığını ve herhangi bir zamanla sınırlandırlamayacağını ifade etmektedir.

Müfessirin bu yorumları, deistlerin bazı iddialarını çürütmektedir. Zira ezelde konuşma niteliğine sahip olan Tanrı, nasıl daha sonra lâl, görme sıfatına sahip olan Tanrı nasıl daha sonra kör, alim olan Tanrı nasıl daha sonra cahil olamayacaksa, yaratan Tanrı da yaratma vasfını yitirmez, bu fiilinden soyutlanmaz, tatile veya inzivaya çekilmez. Aynı şekilde irade sıfatını da terk edemez. Çünkü ezeldaki bir zamanda dileyip evreni yarattıktan sonra iradesini kullanmaması, iradesiz ve arzusuz öylece âtıl beklemesi akla uygun düşmemektedir. Ayrıca zamanın birinde yaratan Tanrı'nın, yaratma eylemini sürdürmemesi için onu icbar eden bir sebep veya kimse de olamayacağına göre neden iş yapma ve yaratma eylemini terk etsin? Eğer “Tanrı mükemmel bir evren yarattı, ona müdahaleye gerek kalmadı.” denilecekse insanlık tarihine bakıldığında tarihi sürecin mükemmellik taşımadığı, insanların pek çok doğal felakete maruz kaldığı görülmektedir. Bunların da insanlığa mutluluk değil acı ve ızdırap tattırdığı ortadayken hangi mükemmellikten söz edilebilir?

Ebü'l-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983) ise kavramla ilgili, “Allah her günde yükseltir, alçaltır, diriltir, öldürür, verir ve engeller.” demektedir. Yahudilerin “cumartesi dinlendi”

⁶⁸ ez-Zümer, 39/8.

⁶⁹ el-İsrâ, 17/67.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2020), 14/295-296.

iddiasını reddederek her gün hüküm vereceğini belirtmektedir.⁷¹ İbn Ebî Zemenîn (öl. 399/1008) kavramla ilgili, “Allah her gün, öldürür, doğacak olanı canlandırır, dua edene icabet eder, isteyene verir, hastaya şifa bahşeder, darda kalanın darlığını giderir. Allah’ın işleri sayılamayacak kadar çoktur. O, her günde o gün olacağını takdir ettiklerini gerçekleştirilmektedir.”⁷² açıklamasını yapmaktadır. Mekki b. Ebî Tâlib kavramı, “O, mahlûkatının işlerindedir, onların yararına olan şeyleri yapar ve işlerini düzenler; hiçbir iş O’nu başka bir işten alıkoymaz.” şeklinde açıklamaktadır.⁷³ Bu iki müfessir, mahlûkatın ihtiyaçları oranında Allah’ın işleri olduğunu belirterek Kur’ân’ın bütünlüğüne uygun bir izah yapmıştır. Allah’ın her an işi olduğunu, her an bir şeyler yaptığını ve bir fiili yaparken de bu fiilin O’nu başka fiilleri yapmaktan alıkoymadığını, bir eylemin O’nu meşgul ederek başka şeyler yapmasına mâni olmadığını belirtmişlerdir.

Görüşleri aktarılan bütün bu müfessirler, yazdıkları açıklamalarıyla kendi zamanlarındaki mu’tezileye mensup bazı alimler ile kimi filozofların, Allah’ın fiilleri ve nübüvet hakkında ileri sürdüğü bir takım iddialara cevap vermişlerdir.⁷⁴ Ayrıca da henüz bir akım olmayan deist fikirlerle set çekmişlerdir.

İşârî müfessirlerden olan Kuşeyrî (öl. 465/1072) de şöyle demektedir:

“Allah’ın işi, hayat verme, öldürme, bir kavme nimetlerini kısıma, başkasına yayma gibi mahlûkatıyla ilgili eylemleri ve mahlûkatın niteliklerindeki değişimler üzerindeki icraatlarıdır. Âyet, Yahudilerin Allah cumartesi günü dinleniyor ve hiçbir şey yapmıyor, iddialarını reddetmekte ve Allah’ın her gün bir işte olduğunu haber vermektedir. Eğer âlem bir an Allah’ın korumasının dışına çıksa âlemin varlığı sona erer ve yok olur. Allah’ın işi, günahları bağışlamak, ayıpları örtmek, sıkıntıları gidermek, kalpleri güzelleştirmek, bir kulu uzaklaştırmak, başka bir kulu yakınlıktırmak gibi fiillerle ilgilidir. O’nun her saat kullarına yaptığı yeni iyilikleri, kendisinden uzak olanlardan gizledikleri vardır. Allah her gün örtülü olanları açığa çıkartma, açıkta olanları gizleme, uzakta olanı getirme, huzurda olanı uzaklaştırma işindedir.”⁷⁵

Müfessirin kelimenin anlamını, bütün fiillerini kapsayacak şekilde Allah’ın işleri, anlamında açıkladığı görülmektedir. Ayrıca Allah’ın işinin zamanla sona ermeyeceğini veya kesintiye uğramayacağını, O’nun her gün ve her an bir eylemde olduğunu belirtmektedir.

Mâverîdî (öl. 450/1058) bazı alimlerden, “Allah’ın işi mahlûkatın durumlarında oluşturduğu değişimler ve onların işlerindeki farklılaşmalardır. Allah’ın işi, dua edene icabet etmek, isteyene vermek, darda olanın darlığını gidermek, bir kavmin tevbesini kabul etmek ve başka bir kavmi bağışlamak, köle azat etmek, arzuyla isteyene vermek, zorbalık yapmayı mahrum etmektir.”⁷⁶ gibi görüşler nakletmektedir. Begavî, “Allah’ın işi her gün ve gece üç ordu çıkarmasıdır. Bir ordu babaların sulbundan annelerin rahmine, bir ordu annelerin rahminden dünyaya, bir ordu da dünyadan kabre hareket eder. Sonra

⁷¹ Semerkandî, *Bahrü’l-‘ulûm*, 3/382.

⁷² İbn Ebû Zemenîn, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-‘azîz* (Kahire: el-Fârûku’l-hadîse, 2002), 4/330.

⁷³ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, 11/7224.

⁷⁴ bk. Türkcan, *Kelâm’ın Klasik Çağında Deizm Problemi*, 25-73; Dikel, *Kelâm Geleneğinde Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm Eleştirisi*, 48-134.

⁷⁵ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır: el-Hey’etü’l-Mısrıyyetü’l-‘Âmmeti li’l-Kitâb, ts.), 3/508-509.

⁷⁶ Alî b. Muhammed el-Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-uyûn* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), 5/433.

bunların hepsi Allah'a döner... Her gün Allah'tan kuluna yeni bir iyilik vardır... Bir iş, Allah'ı başka bir işten alıkoymaz.”;⁷⁷ Nesefî (öl. 537/1142), “Allah her gün yaratır, öldürür ve yeniden diriltir; açı doyurur, köleyi özgürleştirir, dua edene icabet eder, doğacak olanı doğurtur ve var olanı yok eder... O günde mahlukatı hakkındaki takdirini icra eder, fakiri zenginleştirir, zengini fakirleştirir, bir dertle müptela olana afiyet verir, afiyette olanı musibetle imtihan eder ve mahlukatı hakkında dilediğini yapar.”⁷⁸ demektedirler. Bütün bu ifadelerden onların kavramla, Allah'ın her an pek çok önemli işler yaptığını; fiillerinin, kulların ihtiyaçları doğrultusunda çok geniş alanı kapsadığını dile getirdikleri anlaşılmaktadır.

Zemahşerî (öl. 538/1144), “Göklerde ve yerde olanların hepsi ona muhtaçtır. Göktekiler dinleriyle, yerdekiler ise dinleri ve dünyalarıyla ilgili hususları Allah'a sorar... O, her an ve vakit işlerle ilgili bir şeyler konuşur, hâlleri yeniler.” dedikten sonra İbn Mâce'nin rivâyetini nakletmektedir.⁷⁹ Zemahşerî Allah'ın işinin ise geceyi gündüze, gündüzü geceye katması, ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarması, hastayı iyileştirmesi, iyiyi hasta etmesi, belaya uğrayanı afiyete çıkarması, afiyettekine bela vermesi, zelili üstün kılması, üstün olanı zelil kılması, zengini fakir ve fakiri zengin etmesi olduğunu belirtmektedir.⁸⁰ İbn Cevzî (öl. 597/1201), “Allah, öldürme-diriltme, yüceltme-alçaltma, hastaya şifa verme, isteyene verme gibi fiilleriyle her gün bir iş yapmaktadır.” demektedir.⁸¹ Bu iki müfessir de Allah'ın işinin hayatın her alanını kapsadığını, O'nun her an eylemler icra ettiğini dile getirmişlerdir.

Râzî (öl. 606/1210), “Kader kalemi, her gün ve her an olacak şeyleri yazıp bitirdi. Dolayısıyla her şeyin vakti gelince, Hak Teâlâ'nın iradesi, o fiile o vakitte taalluk ediyor. Böylece de o fiil o vakitte, meydana geliyor... Allah Teâlâ, aynı anda pek çok nesneleri yaratır ve o nesnelerde, bu yaratma zamanının dışında, çeşitli sıfatlar da yaratabilir... “Her zaman”, diğer zamanlardan başkadır.”⁸² diyerek Allah'ın iradesinin her an karar verdiğini ve bu kararların vakti geldiğinde de Allah tarafından fiilin meydana gelmesi için eyleme döküldüğünü, Allah'ın aynı anda pek çok eylemde bulunduğunu belirtmekte ve her zamanın ayrı bir zaman dilimi olduğunu ve ona göre de içinde şeylerin yaratıldığını dile getirmektedir.

İzz b. Abdisselâm (öl. 660/1262), Allah'ın işinin de mahlukatında meydana getirdiği her türlü değişim olabileceğini, Lokmân sûresi 28. âyeti şahit göstererek bir şeyle uğraşmasının O'nu başka bir şeyden alıkoymayacağını söylemektedir.⁸³ Kurtubî, Allah'ın işinin, diriyi öldürmek, ölüyü diriltmek, düşük konumdakini yüceltmek, üstün olanı alçaltmak, rızık vermek ve rızıkı engellemek şeklinde tecelli ettiğini belirtmektedir.⁸⁴

⁷⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 7/446-447.

⁷⁸ Ebû Hâfız en-Nesefî, *et-Teyşir fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habûş (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2019/1440), 14/196-197.

⁷⁹ Sa'lebi, *el-Keşf*, 25/330-331; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidü't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-'Arabî, 1987), 4/447; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 7/446.

⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/447-448. Benzer ifadeler için bk. Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420), 29/358; Kurtubî, *el-Câmi'*, 17/167.

⁸¹ İbn Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422), 4/210-211; Dürre, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 9/409.

⁸² Râzî, *Mefâtih*, 29/358-359.

⁸³ İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/266.

⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 17/166-167.

Beyzâvî (öl. 685/1286) ve Neseî (öl. 710/1310), Allah'ın her vakit bazı şahısları yarattığını ve kaderde planladığı durumları meydana getirdiğini söylemektedir.⁸⁵ Şevkânî ise Allah'ın işini, yerdeki ve göklerdeki kullarının isteklerini, ihtiyaçlarının ve amaçlarının farklılığını gözeterek vermesi olarak izah etmektedir.⁸⁶ İbn Âşûr (öl. 1973) şe'nin, önemli işi ve önemli durumu ifade ettiğini, yerde ve göklerde yaratılan ve yapılan önemli her şeyi kapsadığını, Allah'ın kudretinin her an meydana getirdiği işlere etki ettiğini, tekvinî emrinin ise her an meydana getirmeye ve yok etmeye ferman buyurduğunu belirtmektedir.⁸⁷

Bu müfessirlerin Allah'ın, varlıkların ihtiyaçlarını gözeterek kendi iradesine uygun bir şekilde her an yaratmakta olduğunu ve pek çok eylemi gerçekleştirdiğini ifade ettikleri görülmektedir. Her birisinin Allah'ın fillerinden bazılarını zikrederek Allah'ın her an sayısız fillerde bulunmakta olduğunu dile getirdiği, âyetin anlamını ezelde takdir edilen şeylerin, zamanlarına sevk edilmesi ve zamanı gelince de yaratılması şeklinde açıkladığı anlaşılmaktadır.⁸⁸ Onların yaptıkları yorumlarla evrendeki ve dünyadaki varlıkların sürekli ihtiyaç hâlinde olduklarını, Yüce Allah'ın da hem kendi iradesi ve kararları gereği hem varlıkların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kesintisiz olarak her an pek çok eylemi icra ettiğini dile getirdikleri görülmektedir.

Müfessirlerin bu yorumlarından evrendekilerin aciz ve muhtaç varlıklar olduğunu düşündükleri, dolayısıyla da acizyetlerin yaşandığı bu evrenin deistlerin iddia ettiği gibi kusursuz olmadığı anlaşılmaktadır. Zira hakikatte de Allah harika bir evren yaratmıştır, ancak Allah, kemâl sıfatına sahip olsa da mükemmel bir evren yaratmamıştır. Mükemmellik belki cennette olabilecektir. Zira oluş ve bozuluş hâlinde olan bir evrende, insanların her an doğup öldüğü, sevinip üzüldüğü ve bunlarla imtihana tabi tutulduğu bu dünyada kemâl hâli ve kusursuzluk olamaz. Nitekim göklerde karadelikler galaksileri yutmakta, dünyada doğa kanunları sebebiyle büyük acılar tattıran felaketler yaşanabilmekte veya bazen insan eliyle, ozon tabakasının delinmesi gibi tahribatlar meydana gelebilmektedir. Bu yüzden evrendeki düzenin sürebilmesi ve gerektiğinde onarması veya müdahale edebilmesi için Tanrı'nın bizzat kendisinin koymuş olduğu nizamı denetlemesi ve bu nizama yerleştirdiği kanunları gözetlemesi gerekmektedir.⁸⁹

Diğer bir husus da şudur: Ölümün var olduğu bir dünya nasıl mükemmel olabilir ki? Bugün sadece dünyada canlıların ölmediği, zerreden küreye kadar her şeyin sonlu olduğu, galaksilerin ömrünün sona erdiği, atomun parçalanarak yok olduğu bilinmektedir. Bu oluş ve bozuluşların, doğum, diriliş ve ölümlerin olduğu bu evrenin mükemmel ve kusursuz olduğunu savunmak vakıya uygun düşmemektedir. Özellikle akıl, irade ve güç sahibi olarak yaratılmış olan insanın hırsına kapılarak cinayetler işleyebilmesi, kötülükler yapabilmesi ve bunlardan insanların büyük acılar çekmesi dünya hayatının kusursuz bir mükemmellikte olmadığını ortaya koymaktadır.

⁸⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1988), 5/172; Neseî, *Medârik*, 3/413.

⁸⁶ Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 5/164.

⁸⁷ Muhammed Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1984), 11/212, 27/255-256.

⁸⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 25/161, 329; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/447; İbn 'Atiyye, *el-Muharrar*, 5/229; Râzî, *Mefâtiḥ*, 29/357.

⁸⁹ Dikel, *Kelâm Geleneğinde Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm Eleştirisi*, 31.

Ayrıca dünyadaki kozmik yapı ve sosyal düzen insanların eylemleriyle bozulabiliyorsa Tanrı'nın, insanlara onu düzgün kullanmaları ve tahrip olmasına yol açabilecek davranışlardan sakınmaları için bilgilendirmede ve uyarıda bulunması da zaruret arz etmektedir. Bu da O'nun evreni yarattıktan sonra insanoğluya bir şekilde iletişime geçmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim bu zaruretin gereği olarak Hz. Âdem ile Havvâ'yı cennetten çıkarırken yüce Allah'ın onlara seslendiği şöyle haber verilmektedir: "Dedik ki: Hepiniz inin oradan. Tarafımdan size bir yol gösteren gelecektir. Benim yoluma uyanlar için artık korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir."⁹⁰ Âyet, yeryüzüne inen insanoğluna ihtiyaç duyacağı rehberliğin Allah tarafından yapılacağını bildirmektedir. Nitekim, bu sözünün bir gereği olarak da Allah'ın hidayet ve rehberlik kaynağı olarak Tevrât'ı, İncil'i ve Kur'ân'ı insanoğluna gönderdiğini Kur'ân'da haber vermektedir.⁹¹ Tevrât, İncil ve Kur'ân incelendiğinde bu bilgilendirme sürecinin ilk insan olan Hz. Âdem'den başladığı ve Hz. Muhammed'e kadar sürdüğü görülmektedir.

Sonuç olarak ihtiyacı bir şekilde yaratılmış olan canlıların sayısız isteklerini karşılamak, kusurlu olarak yaratılan evrendeki tahribatları onarmak, hırslarına yenilerek yoldan çıkan toplumlara yol gösterip yanlışlarını önlemek, dara düşmüşlerin imdadına yetişmek için Allah, her an pek çok eylemde bulunmaktadır. Müfessirlerin büyük çoğunluğunun da ifade ettiği gibi âyetle belirtilen Allah'ın işi, hayatın her alanını kapsamakta, canlı ve cansız bütün varlıkların her türlü eylemini kuşatmaktadır. Ve Allah, bütün bunlardan bağımsız olarak da dilediğinde dilediği eylemi yapmaktadır.

3. Yevm Kelimesinin Anlamı ve Kur'ân'daki Kullanımı

Lügat alimleri yevm kelimesini, güneşin doğuşundan batışına kadar olan müddet olarak tarif etmektedir. Çoğulu eyyâm'dır.⁹² Kelimenin zamanın herhangi bir dilimi için de kullanılabilirdiği belirtilmektedir.⁹³ Kur'ân'da yevm kelimesi müfred ve cemi siygalarıyla zaman,⁹⁴ dünyadaki herhangi bir gün,⁹⁵ cuma günü,⁹⁶ cumartesi günü,⁹⁷ kıyamet günü, sūra üflendiği gün,⁹⁸ hesap günü,⁹⁹ ahiretteki herhangi bir gün¹⁰⁰ anlamlarında kullanılmaktadır. Kıyamet ve ahiret gününü ifade eden âyetler aynı zamanda bir süreci de ifade etmektedir. Ayrıca kıyamet gününden ve kıyametin kopmasından bahseden âyetlerde الساعة (es-sâ'a) kelimesi kullanılmakta ve onun ansızın geldiği,¹⁰¹ göz açıp kapayacak kadar kısa sürdüğü¹⁰² belirtilmektedir. Bu da onun herhangi

⁹⁰ el-Bakara 2/38.

⁹¹ bk. el-Bakara 2/2, 5, 185; Âl-i İmrân 3/3-4; el-Mâide 5/44, 46.

⁹² Halil b. Ahmed, *el-Âyn*, "yvm", 8/433; Cevherî, *es-Sihâh*, "yvm", 5/2065; İsfahânî, *el-Müfredât*, "yvm", 894; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "yvm", 12/649-651.

⁹³ İsfahânî, *el-Müfredât*, "yvm", 894.

⁹⁴ bk. el-En'âm 6/141,158; es-Secde 32/5.

⁹⁵ bk. el-Bakara 2/184, 185, 196, 203, 259; Âl-i İmrân 3/41, 155, 166; el-Mâide 5/89; el-Enfâl 41; et-Tevbe 9/3, 108; Hûd 11/8; en-Nahl 16/80; el-Kehf 18/19; Meryem 19/15, 33; Tâhâ 20/59; el-Mü'minûn 23/113.

⁹⁶ el-Cum'a 62/9.

⁹⁷ bk. el-A'râf 7/163; en-Nahl 16/124.

⁹⁸ el-Bakara 2/113, 174, 212; Âl-i İmrân 3/55, 77, 161, 180, 185, 194; en-Nisâ 4/87; İbrâhîm 14/48.

⁹⁹ bk. el-Fâtîha 1/4; Hûd 11/103; İbrâhîm 14/41; el-İsrâ 17/71;

¹⁰⁰ bk. el-Bakara 2/254; Âl-i İmrân 3/30, 106; et-Tevbe 9/30; Meryem 19/85; Gâfir 40/49.

¹⁰¹ el-En'âm 6/31; el-A'râf 7/187; Yûsuf 12/107; el-Hac 22/55.

¹⁰² en-Nahl 16/77.

bir günde olan ve çok kısa süren bir olay olduğunu ifade etmektedir. Bütün bu bilgilerden kıyamet ve âhiretle ilgili zikredilen yevm kavramının, bildiğimiz evrenin yok olmasından sonraki bir süreçten bahsettiği için bugün dünyada bildiğimiz günden farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Yevm, evrenin yaratılmaya başlandığı bir zaman dilimini ifade etmek için de kullanılmaktadır.¹⁰³ Yine Allah katındaki bir günün insanların kullandığı zaman birimindeki hesaba göre bin yıl kadar olduğu,¹⁰⁴ melekler ve Cebrâîl'in miktarı elli bin yıl olan bir günde yükseldikleri dile getirilmektedir.¹⁰⁵ Bu âyetlerde geçen kelimenin dünyadaki gündüz ve geceden oluşan zaman biriminden farklı olduğu görülmektedir. Kur'an'da evrenin altı günde,¹⁰⁶ yer kürenin de altı günde¹⁰⁷ yaratılmasından söz edilmektedir. Bir âyette de, "And olsun ki, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattık ve Biz bir yorgunluk da duymadık."¹⁰⁸ denilmektedir. Buradan evren altı günde yaratılırken aynı zaman içinde, yani eş zamanlı olarak dünyanın da yaratıldığı anlaşılmaktadır. Bu âyetin sonundaki "Biz bir yorgunluk da duymadık." ifadesi, Yahudilerin "Allah, cumartesi dinlendi." iddiasını reddetmektedir. Bununla "Allah, yorulmadı ki dinlenmeye gerek duysun" mesajı verilmektedir.

Bu âyetlerde zikredilen günün, dünyada bugün bildiğimiz gündüz ile gece olmadığı anlaşılmaktadır. Zira henüz gökler, güneş ve yerküre yaratılmadığı için dünyanın güneşin etrafında dönmesiyle meydana gelen gün söz konusu değildir. Bu da yevm kelimesinin sadece sözlük anlamıyla sınırlandırılmaması gerektiğini ifade etmektedir.

Yevm kelimesi nekre olarak kullanıldığında mutlak zaman birimi olan gün veya an manasına gelirken ال (elif-lâm) takısı alarak marife olarak kullanıldığında "bugün" manasına gelmektedir. Kur'an'da da bu manada sıkça,¹⁰⁹ bir yerde de "âhiret günü" sıfat tamlamasıyla geçmektedir.¹¹⁰ Kur'an'da "mutlak zaman" anlamında ise "dehr" kelimesi kullanılmaktadır.¹¹¹ Ayrıca farklı zaman birimleri için de bazı kavramlar zikredilmektedir.¹¹²

3.1. Rahmân 29. Âyette Geçen Yevm Kelimesiyle İlgili Müfessirlerin Yorumları

Bazı müfessirler bu âyette geçen yevm kelimesi üzerinde durmuşlardır. Mâtürîdî, Allah bu âyette, yaratmanın ezelde olduğu vehmine düşülmemesi için günü ve zamanı belirtmektedir, açıklamasını yapmaktadır.¹¹³ Mâverdî, Kurtubî ve 'İzz b. Abdisselâm

¹⁰³ et-Tevbe 9/36.

¹⁰⁴ el-Hac 22/47; es-Secde 32/5.

¹⁰⁵ el-Me'âric 70/4.

¹⁰⁶ el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; Hûd 11/7; el-Furkân 25/59; es-Secde 32/4; Kâf 50/38; el-Hadîd 57/4.

¹⁰⁷ el-Fussilet 41/9-10.

¹⁰⁸ Kâf 50/38.

¹⁰⁹ bk. el-Bakara 2/249; el-Mâide 5/3; el-En'âm 6/93; el-Enfâl 8/48.

¹¹⁰ el-Ankebût 29/36.

¹¹¹ el-Câsiye 45/24; el-İnsân 76/1.

¹¹² Kur'an'da zaman kavramıyla ilişkili olan kelimeler ve anlamları için bk. Ayşe Ünal Çil, "Kur'an'da Zaman Kavramı", *Kelam Araştırmaları*, 9:1 (2011), 335-364; Bilal Deliser, "Kur'an'da Zaman ile İlgili Kavramlar", *Toplum Bilimleri*, 8/15 (2014), 303-320; Ertuğrul Döner, "Kur'an'ı Kerim'de Zaman Kavramı", *Adana 2015 Uluslararası İslâm & Tıp (Tıbb-ı Nebevî) Kongresi* (Adana: 2016): 605-612; Esmâ Paşlı, *Kur'an'da Zaman Kavramı ve "An"* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 3-63.

¹¹³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/473.

kelimenin anlamıyla ilgili iki görüş bulunduğunu ve zamanın Allah katında, biri dünyanın ömür müddeti, diğeri kıyamet günü olan iki günden ibaret olduğunu belirtmektedir. Allah'ın dünya günündeki işinin, emriyle ve nehiyiyle sınamak ve denemek, hayat vermek, öldürmek, nimet vermek ve nimeti alkoymak; kıyamet günündeki işinin ise karşılık vermek, hesaba çekmek, sevap ve ceza vermek olduğunu söylemektedir. İkinci görüşe göre ise yevm, Allah'ın dünya günlerinden her bir günüdür. Dünya günleriyle ilgili de iki görüş vardır. Birincisi peygamberlerin gönderildiği zamandır. Allah'ın bu gündeki işi şeriat koymaktır. İkincisi ise vakitten ibaret olan gündür. Allah'ın işi ise mahlûkatın durumlarında oluşturduğu değişimler ve onların işlerindeki farklılaşmalardır.”¹¹⁴

Benzer bir görüşü Sa'lebî (öl. 427/1035), Zemahşerî ve başkaları İbn Üyeyne'den (öl. 198/814) şöyle aktarmaktadır: “Allah katındaki zaman iki gündür. Bir günü, dünyanın ömür müddetidir. Allah'ın ondaki işi, emretmek, yasaklamak, öldürmek, hayat vermek, nimet vermek ve nimeti alkoymaktır. Diğer gün ise kıyamet günüdür. Allah'ın ondaki işi ise hesaba çekmek ve yapılanların karşılığını vermektir.”¹¹⁵

Râzî ise şöyle demektedir:

“Zaman, hep yenilenmektedir. Yok oluştan sonra başka hayat kalmaz. Ama her hareketten sonra, başka bir hareket ve her zamandan sonra bir zaman söz konusudur... O, yarattıktan sonra her zaman ve sırasıyla yaratır. Binâenaleyh, bizim yaşantımızdan sonra ölüm vardır, ölümümüzden sonra hayat vardır. Hayatımızdan sonra hesap vardır, hesabımızdan sonra da ya devamlı mükâfat ya da bitmeyen bir ceza vardır. O hâlde bu demektir ki Allah, fiilde bulunmayı, iş yapmayı asla bırakmaz.”¹¹⁶

Şevkânî, yevm kelimesini zaman olarak açıklamakta;¹¹⁷ İbn Âşûr, mutlak anlamdaki zamanı ifade ettiğini söylemekte, Arapların yevmi bu anlamda çokça kullandığını belirterek, Arapların, “Zaman iki gündür, biri nimet, diğeri sıkıntı günüdür.” ifadesini şahit göstermektedir.¹¹⁸ Elmalî'li, yevmin mutlak zaman anlamında her saat, her an veya biri dünya diğeri ahiret günü olan iki gün, manasında yorumlandığını belirtmekte ve bu son yorumu Rahmân sûresi 31. âyetindeki *سنفرغ لكم* “Sizin için boşaltacağız.” ifadesinin desteklediğine işaret ederek bağlantıyı şöyle kurmaktadır:

“Bu tabirdeki ‘ferâğ’, lügatte boşalmak demek olduğundan önce bir meşguliyet işi, bir şey için boşalmak da sonradan bir meşguliyeti gerektirmektedir. Halbuki yüce Allah'ı hiçbir iş diğeri işten alkoymayacağı için burada münhasıran ahiret işleri olan hesap ve cezayı ifade için bu suretle bir istiare veya kinaye yapılmıştır. Buna göre bugünkü dünya işleri geçecek, bu dünya hayatı ve nimetleri yok olacak, bu mühletler, hoşgörüler tükenecek, yarın Allah'a dönüşle mücerred sorumluluk, hesap ve ceza için huzura geleceksiniz de sırf sizin işinize bakılacak, sizin sorumluluğunuzun gereği yapılacaktır.”¹¹⁹

Mâtürîdî de şu açıklamayı yapmaktadır: “Bize göre ferâğ kelimesi, meşguliyeti sona ermek değil, işini bitirmek ve tamamlamak manasına gelir. Bir insan evinin inşaatını

¹¹⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/432-433; 'İzz b. Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/265-266; Kurtubî, *el-Câmî*, 17/166-167.

¹¹⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 25/330-331; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/447; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/446.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtih*, 28/203.

¹¹⁷ Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 5/164.

¹¹⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 27/255.

¹¹⁹ Elmalî'li Hamdî Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Eser Neşriyat, 1979), 7/4680.

bitirip işini tamamladığında 'fulânun ferağa min şuğlihî' yani 'falan meşguliyetini bitirdi' denilir. Görmez misin ki o, her ne kadar evinin inşaatını bitirdiyse de başka bir işle meşgul olacaktır."¹²⁰

Müfessirlerin yorumlarına bakıldığında onların yevm kelimesini, mutlak zaman anlamında açıkladıkları, detaylandırma yaptıklarında ise zamanı sadece dünyayla sınırlı tutmadıkları, onun her anı, her günü ifade ettiğini belirttikleri ve ahireti de kapsadığını dile getirdikleri görülmektedir. Mâtürîdî ve Elmalî'li'nin da dikkat çektiği gibi Rahmân sûresi 31. âyeti de Allah'ın bu dünya hayatında her an kainattaki işlerle ilgilendiğini, kıyametten sonra da dünya işleri sona erdiği için sadece ahiret işleriyle ilgileneneceğini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Aslında yukarıda da işaret edildiği gibi Allah'ın Kur'ân'daki sıfatları ve fiilleri incelendiğinde Allah'ın bizatihi kendisiyle ilgili olan zâtî sıfatları zaman dışılığı ifade ederken, fiili sıfatları O'nun zaman içerisinde varlık gösteren yönünü dile getirmektedir. Söz gelimi fiili bir sıfat olarak râzık, Allah'ın zatına ait bir özelliktir ve ezelidir. Fakat bu sıfatının tecellisi ya da sonucu olarak Allah'ın insana ve âleme bahşettiği rızık, fiili bir eylemdir, hâdistir ve zamanın içindedir.¹²¹ Bu da zamanın da yaratıcısı olan Allah'ın zâtının zamanın dışında olduğunu ancak sıfatlarıyla ve fiilleriyle zamanın her ânında birden çok eylemde bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca da dünyadaki muhtaç olan bütün canlılar için de O'nun her an sayısız eylemde bulunmasına ihtiyaç vardır.

Bu açıklamalar, bazı müfessirlerin farklı âyetlerde geçen yevm kelimesini "mutlak anlamda gün, an ve miktarı Allah tarafından bilinen bir süreç" manasında anladıklarını ortaya koymaktadır. Kelimenin Kur'ân'daki kullanımına bakıldığında bu anlamın uygun olduğu görülmektedir. Ancak Rahmân sûresi 29. âyetteki kelime, Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde güneşin doğması ve batmasıyla ölçülebilen en kısa zaman birimini ifade etmektedir. İş olarak da Allah'ın, diğer günlerden farklı olarak o gün içinde çeşitli eylemleri olacağını ancak aynı zamanda mutad olan pek çok işi yapmayı da sürdüreceğini belirtmektedir. Mesela bir bahçıvan, "Bugün bahçemi sulayacağım." dediğinde onun o günkü esas eyleminin bu olduğunu belirtmiş olmaktadır. Nitekim o, başka bir gün ağaçlarını budayabilir, diğer bir gün ise meyvelerini pazara götürüp satabilir. Bu kişinin her gün temel bir işi vardır fakat bununla beraber başka şeyler de yapabilmektedir. Mesela yiyip içmekte, konuşabilmekte, gezebilmektedir. Bu kişinin günü, aynı zamanda içinde fiillerin işlendiği anlara bölünmüş olmaktadır. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi Allah'ın da her gün esas olan bir veya bir kaç işi, bir de her an yapmakta olduğu pek çok fiili bulunmaktadır. Mesela kıyametin kopacağı günün esas işi, sûra üfürülme ve kainatın yok edilmesidir. Ama Allah aynı zamanda o gün, diğer günlerde olduğu gibi bakmakta, izlemekte, duymakta, can almakta, evreni şekilden şekile sokmakta ve imha etmektedir. Nitekim pek çok âyette kıyamet günü yaşanacak hadiseler, bu eylem çeşitliliğini dile getirmektedir.¹²² Yine insanlık tarihi açısından bakıldığında Allah'ın bir gün Hz. Âdem'i yarattığı, bir gün Hz. Nûh'a gemi yapmayı emrettiği, bir gün Hz. Mûsâ'ya peygamberlik verdiği görülmektedir. Allah, o gün yaptığı bu esas işin dışında da diğer sıfatlarının gereği

¹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/474.

¹²¹ Meryem Özdemir Kardaş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân ve Gerekliliği* (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmî Açından Analizi) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 231.

¹²² el-Enbiyâ 21/104; el-Furkân 25/25; ed-Duhân 44/10-12; et-Tûr 52/7-10; er-Rahmân 55/37; el-Hâkka 69/13-17; el-Meâric 70/8-10.

olarak pek çok fiili icra etmiştir. Bu nedenle bu âyetle geçen yevm kelimesine mutlak anlamdaki gün ve an manasının verilmesi en doğru olan gibi görünmektedir.

4. Âyetteki “Göklerde ve Yerde Bulunan Herkes, O’ndan İster”¹²³ İfadesiyle İlgili Yorumlar

Konumuz olan âyetin baş tarafı, Allah'ın her an bir eylemde olmasının sebebini açıklamaktadır. Bazı müfessirler âyetin bu kısmıyla ilgili değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Şevkânî, yerde ve göklerde olanlar lisani hâl ile ve dilleriyle dua ederek Allah'tan dünya ve ahiretin iyiliğini isterler, ifadesini yazmıştır.¹²⁴ Elmalılı, “Göklerde ve yerde olan herkes gerek sonradan meydana gelmeleri ve gerekse aynı hâl üzere varlıklarını sürdürmeleri ve diğer hâlleri açısından ihtiyaç duydukları her şeyi gerek davranışları ve gerek sözleriyle Allah'tan ister dururlar.”¹²⁵ diye açıklamıştır. İbn Âşûr, ihtiyaç, yerdekilerin ve göktekilerin genel ve en temel özelliğidir. Yüce Allah, onların bu ihtiyaçlı durumlarını haber vererek onların sürekli talepte bulunduklarını ve kendisinin de bunu karşılamak üzere her an bir şeyler yaptığını; bunun dışında da mevcudatın varlığını sürdürmesi için sürekli yeni ve farklı şeyler yaptığını, belirtmektedir.¹²⁶

İhtiyaçlar sadece fiziksel ve biyolojik ihtiyaçlardan ibaret değildir. İnsanın ve hayvanların psikolojik ve duygusal yönleri olduğu düşünüldüğünde Allah'ın bu alandaki ihtiyaçları da karşılaması beklenmektedir. Mesela insanın önemli özelliklerinden biri de hata yaptıktan sonra hatasını fark ettiğinde pişmanlık duyması ve yanlışını telafi etme arayışına girmesidir.¹²⁷ Suçun cezasını çekmek veya bağışlanmak insanın vicdanını rahatlatan bir durumdur. Özellikle telafisi mümkün olmayan hatalardan veya suçlardan ötürü temizlenme ve bağışlanma arzusu bazen kişinin duygusal dünyasını tamamen esir alabilmektedir.¹²⁸ Böyle bir durumda insanların taleplerine ve ihtiyaçlarına bu dünyada veya ahirette cevap vermeyen bir Tanrı'nın varlığı bir değer ifade etmemektedir. Bu durum, ahlaki anlamda bir boşluk oluşturmaktadır.

Ayrıca deistlerin iddia ettiği evrenle hiçbir iletişimi olmayan bir Tanrı'ya niçin dua edilsin ki? İnanan kişinin iç dünyasında dayanmak, bağlanmak, teslim olmak, dua ve tövbe etmek merkezi bir yer işgal etmektedir. Deistlerin iddiasına göre âdeta emekliye ayrılmış olan ve insanların bu beklentilerine ve eylemlerine karşılık vermeyen bir Tanrı'ya inanmak bir işe yaramamaktadır.¹²⁹ Bu nedenle dara düşene dua etme duygusu verilmişse karşılığı olan icabet etmek de olmalıdır. Ayrıca göklerde ve yerde olan ve ihtiyaç hâlinde bulunan bütün varlıkların yönelip yardım istediği, dua ettiği, içini döktüğü veya tövbe edip bağışlanma istediği bir ortamda yüce Allah'ın, duyduğu, gördüğü ve bildiği hâlde hiçbir şey yapmadan öylece seyretmesi O'nun rahmân ve rahîm sıfatlarıyla da

¹²³ er-Rahmân 55/29.

¹²⁴ Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 5/163.

¹²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4679.

¹²⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 27/254-255.

¹²⁷ Ömer Faruk Erdem, *Bir Müslüman Deizm ve Ateizm'e Nasıl Bakmalı?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 69.

¹²⁸ Hz. Âdem'in yasak meyveyi yedikten (el-Bakara 2/37), Hz. Yûnus'un izinsiz şehri terk ettikten sonraki bağışlanma talepleri (el-Enbiyâ 21/87) bu psikolojik durumu yansıtmaktadır. Bir hadiste önceki milletlerden doksan dokuz insan öldürmüş olan ve pişmanlık duyup bağışlanma arayışına giren bir adamın hikayesi uzun uzadıya anlatılmaktadır. bk. Ahmed, *Müsned*, 17/244-245; 18/219-220; Buhârî, “Enbiyâ” 52; Müslim, “Tevbe” 8; İbn Mâce, “Diyât” 2.

¹²⁹ Aydın, *Din Felsefesi*, 143.

örtüşmemektedir. Sonuç olarak bir sanatçı, ölünceye kadar sanatını icra etmekten nasıl geri durmuyorsa el-Musavvir¹³⁰ olan Allah da tasarlamaktan, yaratmaktan ve yaratılmışların taleplerine icabet etmekten hiçbir zaman geri durmamaktadır.

Yapılan bazı çalışmalarda deistlerin, “evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı” yerine “insan davranışlarına müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışını” daha çok benimsedikleri ifade edilmektedir. Zira onların reddettiği asıl konu, vahiy ve onu tebliğ eden ve insanın hayatına hükmetmesi istenen peygamberlerin öğrettikleridir.¹³¹

Deistler, evreni yaratan mükemmel bir Tanrı ve kâinatın O'nun tarafından yaratılmış eşsiz bir eser olduğunu belirtirler. Ancak mükemmel olan bir varlığın, yarattığı insana hiçbir şey öğretmemesi, onu duyguları ve aklı ile baş başa bırakması, kendi hâline terk etmesi bir eksikliktir. Zira bir nesneyi icat eden bir tasarımcının onun kullanım kılavuzunu oluşturmaması veya öğrenmeleri için bir bildirimde bulunmaması hikmete ve bilgeliğe aykırı bir durumdur. Yine deistler, Tanrı'nın evren gibi bir şaheseri yaratmaya, onun işleyişi ile ilgili yasaları koymaya gücü yetecek kadar güçlü ve bilgili olduğunu kabul ederken, O'nun yarattıklarına müdahale etmeyen, evrende olup bitenlerden habersiz, kullarının dualarını bile işitmekten aciz, insanların bireysel ve toplumsal hayatlarını kolaylaştıracak ve toplumsal düzeni sağlayacak kuralları koymayan bir Tanrı profili çizmeleri bir çelişkidir.¹³² Buradan yaratılmış olduğunu kabul ettikleri akla, olağanüstü bir güç ve yetki tanıdıkları hâlde onu yaratan Tanrı'nın evrene müdahale yetkisini ortadan kaldırmaya yönelik fikirlerinde de bir tutarsızlık olduğu açığa çıkmaktadır. Zira böyle bir durumda şu üç ihtimal gündeme gelmektedir. (1) Evrene müdahil olmayan Tanrı acizdir. (2) Tanrı kendisi karışmamayı irade etmiştir. (3) Yarattıklarına koyduğu hükümleri bildirmiş ve bunların hesabını ahirette soracaktır. İnşaatin elektriğini yapan bir ustanın inşaatı bitirdikten sonra karanlık bir zamanda binanın ışığına basıp lambayı yakmaması veya yakmayı bilmemesi gibi bir durum düşünülemez. İkinci durumda ise Tanrı'nın yarattığı nesnelere karışmamayı irade etmesi aklen imkansızdır. Deistler tarafından evreni yaratan Tanrı'nın peygamberleri göndermesi ve evrene müdahale etmesinin abes görülmesi ile toplumlarda düzeni sağlamak için devletlerin hukuk kurallarını koymasının abes olduğunu ifade etmek aynı şeydir. Hâlbuki iki insanın var olduğu yerde hukuk vardır. Elinde gücü olan otoritenin böyle bir hukuku bulundurmaması mevcut düzenin bozulmasına, bireylerin sınırlarının kalmamasına ve gücün kötüye kullanılmasına sebep olacaktır.¹³³ Oysa saf bir akılla herkesin bileceği gibi yeryüzünde tamahına yenik düşmüş, intikam ve şehvet hırsına kapılmış milyonlarca insan vardır. Herkesin kendi akıyla hareket etmesi demek bu insanların da yaşadığı dünyada kaosu ve keşmekeş bir hayatın hüküm sürmesi demektir ki yaratıcının en güzel bir şekilde yarattığı insanın böylesine karmaşık bir hayata maruz bırakılması hikmete ve bilgeliğe uygun düşmemektedir.¹³⁴

¹³⁰ el-Musavvir: Şekil ve özellik veren, demektir. Allah'ın tasarlama ve biçimlendirme sıfatını ifade etmektedir.

¹³¹ Köylü, Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm, 59.

¹³² Köylü, Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm, 59-62.

¹³³ İbrahim Halil Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018), 794.

¹³⁴ Köylü, Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm, 86.

Sonuç

Rahmân sûresi 29. âyetin anlamı ve tefsiriyle ilgili yapılan bu araştırmada deizm ile ilgili yapılan tariflerde ortak yönler olduğu gibi ayrışan yönlerin de bulunduğu görülmüştür. Günümüzdeki bazı müfessirlerin Rahmân sûresi 29. âyetin, deistlerin temel görüşlerinden olan “Tanrı evreni yarattı, fakat bu yaratmadan sonra ona herhangi bir müdahalede bulunmadı” iddiasının reddi mahiyetinde olduğunu söyledikleri tespit edilmiştir. İlgili âyetin yorumu konusunda tefsirlere bakıldığında müfessirlerin daha çok âyette geçen yevm ve şe’n kelimeleri üzerinde durdukları görülmüştür. Âyetin, müfessirlerin çoğunun da belirttiği gibi Yahudilerin, “Allah kâinatı altı günde yarattı, cumartesi dinlendi.” iddiasının reddini de kapsayacak şekilde geniş bir mana taşıdığı kanaatine varılmıştır. Taberî ve Mâtürîdî ile sonraki dönem müfessirlerin, âyetin anlamını Allah’ın bütün fiillerini ifade edecek şekilde geniş tuttukları, şe’n ve yevm kelimelerine verdikleri mananın Kur’ân’daki kullanımlarıyla örtüştüğü anlaşılmıştır. Müfessirlerin, deistlerin “Tanrı’nın evreni yarattıktan sonra ona herhangi bir müdahalede bulunmadığı” iddiasını kesin bir şekilde reddi anlamına gelen açıklamalar yaptıkları görülmüştür. Allah’ın, her an sayısız eylemde bulunmakta olduğu, O’nun eylemlerine mâni olan bir kimse veya durumun bulunmadığı, kâinattaki her canlının her an Allah’tan bir şeyler istediği ve O’nun bunlara icabet ettiği, bunu yapmak için de sıfatlarını tatile çıkarmayacağı ve iradesini etkisizleştirmeyeceği sonucuna ulaşılmıştır. Müfessirlerin, kıyamet koştuktan sonra da zamanın işlemeye devam edeceği, Allah’ın o zaman da ahiret hayatının işleriyle ilgileneceği görüşünü savundukları tespit edilmiştir.

İnsanların fiziksel ve biyolojik ihtiyaçlarının yanında psikolojik ve duygusal ihtiyaçlarının da olduğu, Allah’ın bu alandaki ihtiyaçları karşılamasının da beklendiği, bunun yaratma hikmetine ve bilgelige uygun olduğu kanaatine varılmıştır. Deistlerin, Tanrı’nın evren gibi bir şaheseri yaratmaya, onunla ilgili yasaları koymaya gücü yetecek kadar güçlü, bilgili ve mükemmel olduğunu kabul ederken, O’nun yarattıklarına müdahale etmeyen, evrende olup bitenlerden habersiz, kullarının dualarını bile işitmekten aciz bir Tanrı profili çizmelerinin bir çelişki olduğu değerlendirilmiştir. Onların, yaratılmış olduğunu kabul ettikleri akla, olağanüstü bir güç ve yetki tanıdıkları hâlde bunu Tanrı’dan esirgemelerinde ve Tanrı’nın evrene müdahale yetkisini ortadan kaldırmaya yönelik fikirlerinde de bir tutarsızlık olduğu görülmüştür. Sonuç olarak müfessirlerin, zaman hiçbir biriminde Allah’ın pasif bir duruma geçmediği ve ahiret te dahil olmak üzere sonsuz kadar da asla pasif duruma geçmeyeceği kanaatini farklı ifadelerle dile getirdikleri anlaşılmıştır.

Kaynakça | References

- Abdurrezzâk b. Hemmâm. *et-Tefsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- Ahmed b. Hanbel. *el-İlal ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dârü'l-Hânî, 2001/1422.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid. 45 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akdemir, Furat. *Vahyin Allah Tasavvuru*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Amr b. Kamîe. *Divân*. thk. Halil İbrahim el-'Atiyye. Beyrut: Dârü Sadır, 1994.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Ayvaz, Muzaffer. *Deizim-Bilim İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1420.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed. *Müsnedü'l-Bezzâr/el-Bahrü'z-zehhâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Biter, Nazile. *Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atlas Kitap, 12. Baskı, 2018.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiü'l-müsnedü's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cerîr. *Divan*. thk. Numân Muhammed Emîn Tâhâ. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 3. Baskı, ts.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-lüga ve şihâhu'l-'Arabiyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çil, Ayşe Ünal. "Kur'an'da Zaman Kavramı". *Kelam Araştırmaları* 9/1 (2011), 335-364.
- Çubukçu, Selma. *Ahret Konusu Bağlamında Kelam Açısından Deizme Bir Eleştiri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Deliser, Bilal. "Kur'an'da Zaman ile İlgili Kavramlar". *Toplum Bilimleri* 8/15 (2014), 303-320.
- Dikel, Turan. *Kelâm Geleneğinde Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm Eleştirisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Döner, Ertuğrul. "Kur'an'ı Kerim'de Zaman Kavramı". *Adana 2015 Uluslararası İslâm & Tıp (Tibb-ı Nebevî) Kongresi*. 605-612. Adana: y.y., 2016.
- Dorman, M. Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Dürre, Muhammed Ali Tâhâ. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbuhu ve beyânuhu*. 10 Cilt. Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 2009/1430.
- Elmalî'lı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.

- Er, Yaşar Armağan. *Teizm ve Deizm Bağlamında Kötülük Problemi*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Erdoğan, İbrahim Halil. "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (2018), 789-804.
<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2490>
- Erdem, Ömer Faruk. *Bir Müslüman Deizm ve Ateizm'e Nasıl Bakmalı?* İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.
- Halil b. Ahmed. *el-Âyn*. "şe'n". thk. Mehdî el-Mahzûmî vd. 8 Cilt. Dârü Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Hâris b. Hillize. *Divan*. thk. Mervân el-'Atiyye. Dimaşk: Dârü'l-İmâm en-Nevevî, 1415/1994.
- İbn Atiyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Balbân, Emîr Alâuddîn Ali. *el-İhsân fî takrîbi sahihi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988/1408.
- İbn Cevzî. *Zâdû'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422.
- İbn Ebî'd-Dünyâ. *el-Ferec ba'de's-şidde*. Mısır: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1988/1408.
- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suûdi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 3. Baskı, 1419.
- İbn Ebî Şeybe. *el-Musannef*. thk. Sa'd b. Nâsır. 25 Cilt. Riyad: Dârü Kunuzi İşbiyâ li'n-Neşr, 1436/2015.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîz*. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-hadîse, 2002.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İcâb fî beyâni'l-esbâb*. thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs. 2 Cilt. Dârü İbni'l-Cevzî, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Muhtasarü Zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr 'alâ Kutubi's-sünne ve müsnedi Ahme.*, thk. Sabrî b. Abdulhâlik Ebû Zer. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfe, 1992/1412.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Taglîku't-ta'lik*. thk. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Dârü'r-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009/1430.
- İbn Manzûr, Cemaluddin. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sadare, 3. Baskı, 1414.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1412.
- İzz b. Abdisselâm. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996.
- Karagöz, İsmail. *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meâli*. 8 Cilt. Ankara: Kar Yayınları, 2020.

- Kardaş, Meryem Özdemir. *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân ve Gerekliliği* (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmî Açıdan Analizi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Karaman, Hayreddin, vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı, 2017.
- Kirmânî, Ebû Kâsım. *Garâibü't-tefsîr ve 'acâbü't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kıbleti li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, ts.
- Köylü, Emine. *Ayrışan ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Baskı, 1384/1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrahim el-Besyûnî. 3 Cilt. 2. Baskı. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeti li'l-kitâb, ts.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2009. Erişim 08 Temmuz 2024. <https://www.kutsalkitap.org/online-tevrat-oku>
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *el-Mâtürîdî Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. Çev. S. Kemal Sandıkçı. 17 Cilt. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.
- Mâverîdî, Alî b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye*. 13 Cilt. Mecmûatü Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, Camiatü's-Şârika, 2008/1429.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'ân*. 8 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabî, 1423.
- Mücâhid, İbn Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdusselâm Ebü'n-Nîl. Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî, 1989.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabî, ts.
- Nesefî, Ebû Hafs. *et-Teysir fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habûş. 15 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2019/1440.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Okumuş, Erail. *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Ögçem, Ergin. *Ateizmden Deizme Antony Flew*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Öz, Zekiye. *Yeni İlm-i Kelâm Süreci ve Deizm*. Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Paslı, Esmâ. *Kur'an'da Zaman Kavramı ve "An"*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Râzî, Fahrreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-‘Arabî, 2. Baskı, 1420.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Cidde: Dârü't-Tefsîr, 2015/1436.

- Saîd b. Mansûr. *Sünen*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Hamîd. 8 Cilt. Riyad: Dârü'l-Alûke li'n-Neşr, 1433/2012.
- Selâme b. Cendel. *Divân*. thk. Fahraddin Kabâve. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1407/1987.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys. *Bahrû'l-ulûm*. 3 Cilt. Şâmile.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1394/1974.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr*. 6 Cilt. Dımaşk: Dârü İbn Kesîr, 1414.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Ebû Muâz Tarık b. Ivazullah vd. Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1995/1415.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dârü't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmiü'l-kebîr*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-M.Fuâd Abdulbakî. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa Elbânî, 1975.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed. *İlelü't-Tirmizî el-kebîr*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1409.
- Türkcan, Furkan. *Kelâm'ın Klasik Çağında Deizm Problemi*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-^çArabî, 1987.